

Mezei György – Sarlós Katalin
Nyomorskála

(részletek)

Nem érdemli meg, hogy itt ülhesen

A XX. századi magyar újrapolgárosodásban a hajléktalanok a marginalizálódást, elszegényedést, lecsúszást, kudarcot testesítik meg, ugyanakkor a társadalomból való kilépésük miatt a szabadság, a társadalmi kötöttségektől mentes lét szimbólumai, olykor irigyeltjei. 1989-90 óta készült tanulmányokból, de korábbi publikációkból is tudjuk, hogy az utcára került emberek nem a polgárosodás, a rendszerváltás áldozatai. Végig jelen voltak a Kádár-korszakban, bár csak a 80-as évek végén, a rendőri felügyelet és a közveszélyes munkakerülés jogi kategóriájának eltörlésével váltak hirtelen láthatóvá. 1989-től korábbi rejtőzködésüket új, a társadalmi szolidaritásra, részvételre, a társadalmi túlfogyasztás hulladékainak eltüntetésére alapozó életmóddal válthatták fel. A hajléktalan-lét vadkeleti módon legitimálódott.

Amikor a hajléktalanok üldözöttekből megtúrt páriákká válnak, akik iránt a társadalom részvétet érez, szolidaritást mutat, intézményrendszer azonban nem épül ki a segítségükre, aligha tehetnek mást, mint hogy megtelepednek az időjárás viszontagságaitól viszonylag védett, ugyanakkor nagy forgalmú közterületeken, nevezetesen a pályaudvarokon. Ezt a MÁV nem nézheti jó szemmel, ellenakciókba kezd: vasúti rendészeket vet be, éjszakára bezárja a pályaudvarokat. Ebben a kivételes pillanatban a hajléktalanok összefognak, az általános elszegényedéstől megijedő társadalmat is maguk mellé állítják, fekvősztrájkjukkal, értelmiségi szöszlőik révén eléri, hogy megnyíljanak az első menhelyek. A menhelyekre szociális munkás kell, az éhezőknek népkonyha, az ügyszörz csatlakozik a Vöröskereszt, a kiségyházak. A hajléktalan-ellátás intézményesülni kezd, mozgalmi szakasza pedig véget ér. [...]

Ebben a konszolidációban többértű feladatot vállalt az ÚJCSAKÖ, később a Twist Olivér Alapítvány munkatársi gárdája. Felelősnek érezte magát azért, hogy újabb menhelyek nyíljanak, és biztosított legyen az ehhez szükséges anyagi háttér, igyekezett elősegíteni, hogy a hajléktalan-ellátás intézményesüljön, szakmailag színvonalas legyen, ugyanakkor továbbra is kint maradt az utcán a hajléktalanok között, hogy bizonyos egyensúlyozó szerepet töltsön be a hajléktalanok és a külvilág, valamint a hajléktalanok egymás közti konfliktusaiban.

Utcai szociális munkával elérhetőek azok a hajléktalanok is, akik szabadságuk csorbításától félve nem kívánnak menhelyre költözni, vagy súlyos alkalmazkodási nehézségeik miatt kiszorulnak onnan. E szakma – korántsem tagadva a menhelyek szükségességét –, nem az után élők elrejtését, elemi létfeltételeik mesterséges biztosítását tartja a hajléktalan-ügy megoldásának, hanem segíti azok valódi társadalmi reintegrációját, akik ezt igénylik és elfogadja azok társadalmon kívüli létformáját, akik ehhez ragaszkodnak.

A hazai utcai szociális munkának még nem alakultak ki pontos normái, feladat- és tudásmezői, technikái. Művelői különböző előképzettséggel és elképzelésekkel kezdenek bele. Egyszerre kell kialakítaniuk a szakmát, felkészülniük rá és elkezdni a munkát.

Látván ezeket a nehézségeket úgy gondoltuk, segítséget jelenthet, ha időről-időre közös feladatként egész napos jelenlétet vállalunk valamelyik hajléktalan-ponton, vagyis a város olyan szegletében, ahol a hajléktalanok összegyűlnek. A kezdő utcai szociális munkások – és ebben a szakmában mindnyájan kezdők vagyunk – megtapasztalhatják így a hajléktalanok emberhez méltatlan létformáját, rádöbbenhetnek arra, hogy lehetséges a kommunikáció, saját közegükben létesíthetnek kapcsolatot jövőendő ügyfeleikkel, kipróbálhatják szakmai erejüket.

1992-ben és 1993-ban összesen tíz helyszínt kerestünk fel tizennégy alkalommal. Kétszer jártunk a Keleti, a Nyugati és a Déli pályaudvaron, valamint a népkonyhákon, egyszer a Deák téren, a Kelenföldi pályaudvaron, Kőbánya-Kispesten, a munkaügyi központokban, az éjszakai buszjáratokon és a közfürdőkben. [...]

Egy-egy népkonyhára, közfürdőbe, éjszakai buszjáratra és munkaügyi központba egy-egy munkatársunk ment el, a többi helyszínen egymást 2-3 óránként váltva, metrónyitástól éjszakáig voltunk jelen. Bejártuk a teljes területet, a Nyugatiban például nemcsak a várótermeket, csarnokot, külső vágányokat, veszteglő vagonokat, hanem az aluljárórendszert, a Westend Udvar és a Sklála Metro előterét is. Óránként megszámoltuk a jelen lévő hajléktalanokat. [...]

Vizsgálódásunk legfontosabb célja azonban nem a számlálás-megfigyelés volt, hanem a kapcsolatteremtés, a hajléktalan-lét tanulmányozása. Rövid, előre betanult kérdőívvel mentünk a helyszínekre (a betanulás nem volt nehéz, hiszen a kérdések néhány nagy téma köré csoportosultak). A válaszokat a beszélgetés után, a hajléktalantól elválva írtuk le. Ahol egymást váltva jelentünk meg (a Deák téren és a pályaudvarokon), ott átadtuk egymásnak a terepet, megmutattuk, hogy kivel beszéltünk már, sőt a kérdőíven is rögzítettük

beszélgetőtársunk külsejének főbb jellemzőit. Így próbáltuk elkerülni a kettős kérdezősködést. Közös élményünk, hogy majdnem minden megkérdezett szívesen szóba állt velünk, az intimebb kérdésekre is válaszolt. Ez nagyon megkönnyítette munkánkat, növelte munkakedvünket, mégis volt benne valami ijesztő, hiszen a hajléktalanok kiszolgáltatottságát mutatta.

Felmérésünket nem tekinthetjük hajléktalan-kutatásnak. Nagyon keveset tudhatunk meg belőle a hajléktalanság okairól, az odatorkolló életutakról, a hajléktalanok személyiségállapotáról, társadalomhoz való viszonyáról, a kilábalás lehetőségeiről. Úgy érezzük, módszerünkkel átfogóbb képet kaphattunk, mint a menhelyeken lakók, gondozási központokban megfordulók adatainak feldolgozásával, a hajléktalanok bizonyos csoportjainak azonban így is csekély esélyük volt a mintába kerülésre. Ilyenek elsősorban az erdőlakók, akik elkerülik a kapcsolatot a polgári világgal, ritkán fordulnak meg a közterületeken, ilyenek azok akiket mi domesztikáltnak nevezünk: lépcsőház-, pince- és padláslakók, akik mozgásterüket egy-egy lakóházra szűkítik le. Nemcsak alszanak ott, de munkát, bizonyos szolgáltatásokat is végeznek (takarítanak, kiviszik a kukát, védik a házat más hajléktalanoktól), aminek fejében a lakók hozzájárulnak megélhetésükhöz (ételt, ruhát, rozzant bútort adnak). Kevésbé találkozhattunk az egész nap dolgozókkal, őket legfeljebb aludni láttuk hajnalban és éjjel. Nem feltétlenül volt kedvünk a legrészegebbek megszólítására, ha mégis megtettük, a beszélgetés nem volt túl informatív. Voltak hajléktalanok, akiket nehezebben ismertünk fel (a hajléktalan nőket, fiatalokat), a koldusokat, pályaudvari büfék körül szorgoskodókat megtaláltuk ugyan, de sokszor nem szólítottuk meg, nehogy rontsuk üzletüket. [...]

1989-ben és 1990-ben a fővárosi szociális bürokrácia nagy ellenérzéssel fogadta, hogy az egész ország – a mindenhol Budapestre tóduló hajléktalanok – ügyét neki kelljen megoldania. E felfogásukat részben alátámaszthatja, hogy a budapesti utcán talált hajléktalanoknak csupán egynegyed része, 24,7 %-a budapesti születésű. Mégis úgy gondoljuk, hogy árnyalni kell a képet.

A polgári-és a hajléktalan-lét közötti váltásra, színtereinek viszonyára három alapvariációt látunk. Az első, amikor valaki a polgári világból lecsúszva korábbi lakhelyén próbál hajléktalanként életben maradni. Ilyenkor régi, ismerős közegében marad, fenntarthatja, működtetheti meglévő kapcsolatrendszerét, ugyanakkor őt is ismerik, szembesíthetik korábbi énjével. A fővárosi polgároknak is lehetnek hasonló

kényszerválasztásai: ők alkotják a budapesti utcán élők egynegyedét. A második alapvariáció, amikor valaki a polgári létéből kicsúszva önként vagy kényszerűen környezetét is elhagyja. Lemond kapcsolatrendszeréről, bár eltávolodik a konfliktusforrástól is. A harmadik eset, amikor valaki helyzetével elégedetlenül életének új színteret választ (ezt teszi évente a lakosság 4 %-a), ám polgári létét nemhogy javítani nem tudja itt, de ki is esik belőle. Kérdés ugyanakkor, hogy mi okozza az ellehetetlenülést, mi váltja ki a vándorlási kedvet. Ha minden régió lakosságarányának megfelelően bocsátana ki vándorlókat, arra gondolhatnánk, hogy személyes konfliktusai vagy éppen vágyaik miatt indultak útnak. Ha viszont többen érkeznek az ország depressziós vidékeiről, mint a jó gazdasági helyzetű településekről, akkor szociális okokat is keresnünk kell felkerekedésük mögött. A főváros mindenesetre mindig is számított a bevándorlókra, nekik köszönheti, hogy az utóbbi évtizedekben nem öregedett el teljesen. Az 1986 óta ismét lassuló vándorlások ellenére is évente a fővárosi lakosság 2,5 %-a bevándorló. [...]

Ha a hajléktalanság fogalmát definiálnunk kellene, alighanem a hajléktalanok legszembeötlőbb sajátosságából, a polgáritól eltérő alvási szokásaiból, lehetőségeiből indulnánk ki. Aki hajléktalan, annak naponta el kell tűnődnie, hogy hol tűrik meg legjobban éjszaka, nem vásárolhat magának nyugodt pihenést, saját környezetet, személyes teréből nem tudja kizárni az idegeneket, ritkán alhat ágyban. Van választási lehetősége, de csak azt választhatja meg, hogy miről mond le. Építhet kunyhót, a kényelmetlenség árán valamelyes intim szférát teremtve ezzel, önállóságát feladva tömegszálláson ágyban alhat, megpróbálhatja időlegesen elviseltetni magát egy ismerőse lakásán... vagy mindenről lemondva, meghúzódhat valamilyen nyilvános területen. [...]

Amikor a nyomort a polgári életben megszokott szükséglet-kielégítés hiányával írjuk le, a nélkülözés minden egyes eleme – vérmérsékletünktől függően – lefegyverez vagy felháborít. A hajléktalanok élethelyzetét ismerve meg kell állapítanunk, hogy a hiány nem korlátozódik egy-egy elemre, az egyik maga után hívja, felerősíti a másikat, együtt taszítanak a vegetáció, ráadásul veszélyeztetett vegetáció felé.

A hajléktalanok fiziológiai szükségleteinek kielégítettségi fokát egyetlen számadatban foglaltuk össze. Az új változót *nyomorsklánának* neveztük el.

A nyomor egyik legfontosabb összetevőjének az éhezést tartjuk. Az utcán élőkől azt kérdeztük meg, hogy mit ettek az elmúlt 24 óra folyamán. Az éhezés elemzésekor a polgári étkezési szokásoktól való távolságot mutató négy szempontot vettünk figyelembe. 1-1 pontot kapott, akinél kimaradt egy vagy több „főétkezés” (legfeljebb kétszer evett), aki nem fogyasztott húst, meleg ételt, aki nem vásárolt élelmet.

Hajléktalanokról lévén szó, a nyomor mértékének megállapításakor meghatározó szerepet kell adnunk az *alváshiánynak*. A polgári élet alvási szokásaitól, az önálló szobában, önálló ágyban alvástól való eltérésnek számtalan fokozata van. Mi a legszélsőségebbeket teljes hiányként kezeltük. 4 pontot kaptak mindazok, akik éjszakáikat nem tölthetik nyugodtan, nem alhatják végig, hiszen zaklatásnak, zajnak, hidegnek vannak kitéve, talán ki sem tudnak nyújtózni. Ők a pályaudvaron, lépcsőházban, közlekedési eszközön vagy a szabad ég alatt alvók. Tudjuk, hogy a kunyhóban, legálisan-féllegálisan munkahelyen, nagy számú hajléktalan-társ között menhelyen töltött éjszakák sem zavartalanok, az alváshiány pontjait ezekben az esetekben mégsem osztottuk ki. Szemben az étkezéssel, itt nem adódnak össze a különböző típusú hiányelemek, az alvásmegvonás a végletesség elve szerint működik, súlyos kimerültséghez, lehűléshez, az életfunkciók csökkenéséhez, késztetésihiányhoz vezet.

A hajléktalanok *tisztálkodási lehetőségeikben* is súlyosan korlátozottak. Igénybe vehetik ugyan az ÁNTSZ ingyenes szolgáltatását (31,3 %), vagy – akár szociális intézményekben kapott fürdőjeggyel – közfürdőbe mehetnek (22,8 %), mosakodhatnak utcai csapoknál és a Dunában (7,2 %), menhelyen, ismerősüknél vagy munkahelyükön (24,7 %), nyilvános WC-ben (1,5 %), le kell azonban mondaniuk testük folyamatos tisztántartásáról. Szó sem lehet például arról, hogy étkezés előtt kezet mossanak, tiszta ruhát váltani sem tudnak, hiszen alig van tartalék ruhájuk, nem tudnak hol mosni, szárítani. Nincs rá adatunk, de feltételezzük, hogy el is idegenednek saját testüktől, nincs róla világos képük: apróbb kiütéseikkel, fájdalmaikkal nem is törődnek. Fokozatosan meg is szűnik tisztaság iránti igényük. Amikor megtudtuk tőlük, hogy 7 %-uk egyáltalán nem tisztálkodik, 50,8 %-uk hetente egyszer vagy kétszer, és mindössze 12,5 %-uk naponta, ebben a lehetőségek korlátozottsága egyszerre fejeződött ki az eligénytelenedéssel. (A ritkább ill. gyakoribb tisztálkodás valóban halvány összefüggésben van a hajléktalanság idejével. Így például az egy évnél nem régebben hajléktalanok 42,1 %-a tartozik a hetente legalább háromszor tisztálkodók közé, a 4-5 éve hajléktalanok között arányuk csak 25,7 %. Igaz, az 5 évnél is

régebben utcán élők között ismét megnövekszik a gyakrabban fürdők aránya.) A tisztálkodás hiánya (legfeljebb heti kétszeri fürdés) 2 pontot számít a nyomorskálán.

A stabil jövedelmet és saját céljukra lefoglalható teret is nélkülöző hajléktalanoknak természetesen alig vannak *személyes tárgyaik*. 1 pontot kaptak a skálán, akiknek nincs semmijük a rajtuk lévő ruhaneműn kívül (24,7 %), akik mindenüket maguknál hordják a jellegzetes műanyag szatyrokban (34,4 %) és azok, akik kicsit könnyebben mozoghatnak, mert nyilván nem nagy mennyiségű holmijukat utcán eldugva, elásva tárolják (8,5 %). Nem kaptak viszont pontot, akik ismerősüknél (17,9 %), munkahelyükön, menhelyen (7,7 %) vagy csomagmegőrzőben (2,4 %) tartják tárgyaikat.

A társadalombiztosításból kimaradtak az orvosi ellátás lehetőségéből is kiszorulnak, ezért ennek a 65 %-nak is adtunk 1 pontot. [...]

Beszámolónk során a hajléktalanokra mindvégig olyan emberekként gondoltunk, akik nem pusztán nyomorultak, kiszolgáltatottak, a társadalmi hierarchia alján foglalnak helyet, hanem más világhoz is tartoznak, mint akár a legszegényebb lakásban lakók. Valóban úgy látjuk, hogy a hajléktalanok és a polgári társadalom közötti kapcsolat igencsak szakadékonyság, a kommunikációt hivatalból fenntartó szociális szféra keveseket ér el, a hajléktalanok visszaintegrálására alig képes. Mégis reménykedünk benne, hogy a helyzet nem ennyire kilátástalan: nemcsak hajléktalan-ügyet kezelő intézmények vannak, hanem valódi, egyéni, emberi kapcsolatok is. [...]

... a szociális munkás is beállt a sorba

[...] Az 1992-ig létrejött első szállások mindegyike viszonylag tartós megoldást kínált, ennek fejében szigorúan megkövetelte, kikényszerítette az alkalmazkodást a vezetőkhöz, erősebb lakókhöz, a hajléktalanok közül előlépő portásokhoz, „ügyelőkhez”. Aki erre nem volt hajlandó vagy képes, hamarosan visszakerült az utcára. Nem alakultak meg még a menhelyekről kihullók számára a személytelen, kevés feltételt támasztó, egy-egy éjszakára befogadó menedékek. A telet azok is megszenvedték, akik az év melegebb felében kerültek a szállások kötöttségeit, ott meghúzódó társaikat. Sokféle elképzelés született elhagyott remizek felhasználásáról, a városháza, a nagy templomok megnyitásáról, tárgyalások folytak a

MÁV-val. 1992/93 telén a Máltai Szeretetszolgálat hajója adott szállást az estéről-estére sorbanállóknak, a következő évben pedig újabb menedékek nyíltak, összesen 546 férőhellyel.

Köztük volt a Twist Olivér Alapítvány 80 fős „Isola” nevű éjjeli menedékhelye a Népszigeten. Az Isola szakmai terminológiával élve első lépcsős, 1/a típusú szállás. Azoknak hoztuk létre, akiknek az itt nyújtott minimális komfort – fűtött helyiség, műanyaggal borított fekhely, zaklatásmentes éjszaka, tisztálkodási lehetőség, némi vacsora és reggeli – is segíteni tud az életbenmaradásban. Szigorúan vigyáztunk arra, hogy bejutási esélyeik egyenlőek és átláthatóak legyenek. Egészen kivételes esetektől eltekintve nem voltak fenntartott helyek. Nap mint nap az első nyolcvan odaérkező férfi aludhatott nálunk, anélkül, hogy tőlük bármi egyéb feltétel teljesítését követeltük volna. Nem kértünk iratokat, mindenki olyan nevet és születési dátumot mondott be, amelyet akart. Nem volt feltétel, és nem jelentett előnyt az együttműködés, a szolid magatartás, a józanság. Nem kértünk fertőzésmentességi igazolást sem, így fertőtlenítési nehézségeink miatt csak a leghidegebb napokon osztottunk takarót.

Minden nap délután fél hatkor nyitottunk. A hajléktalanok másfél két órával korábban kezdtek gyülekezni, a nagy hidegben toporogni. Eleinte előfordult tülekedés, dulakodás. Nem annyira a biztos bejutásra törekedtek a várakozók, inkább a nehezebben átfűthető, egyben legnagyobb – 14 ágyas – szobát igyekeztek kikerülni. Természetesen az életerős fiatalok győzedelmeskedtek, hátrább szorították az idősebbeket. Ennek megakadályozására néhány hét elteltével délután négy óra tájban az ügyeletes szociális munkás is beállt a kialakuló sorba, együtt várta a hajléktalanokkal a nyitást. Beengedés után mindenki megkapta vacsoráját – zsíroskenyeret, egy bögre levest vagy üdítőt --, amit a közös helyiségben fogyaszthatott el. Bár a meleg víz általában nem volt elég, aki akart, lezuhanyozhatott, géppel kimoshatta és megszáríthatta ruháit. Az Alapítvány orvosa hetente két estén fogadott.

Este 8-9 tájban a ház elcsendesedett.

Hajnalban a portás megfőzte a reggeli teát, majd sorra ébreszteni kezdte a korán munkába indulókat. Reggel nyolcra a ház kiürült. Minthogy nem voltak fenntartott helyek, mindenkinek a holmiját is magával kellett vinnie.

Az ügyeletes szociális munkás segített az ügyintézésben (hajléktalan-igazolvány kitöltés, TB-kártya érvényesíttetés, személyi igazolvány adatlap kitöltése, bejelentkezés, leszázalékolás, stb.), részt vett a lakók közötti konfliktusok megoldásában, a felhevültek lecsillapításában. Esetenként mélyebb, a hajléktalanok helyzetének megoldását megalapozó kapcsolatok is kialakultak.

Az első ottalvók a Twist Olivér Alapítvány szociális munkásaitól és a Menhely Alapítvány gondozási központjának munkatársaitól szereztek tudomást a lehetőségről, de a hír gyorsan terjedt, már a második héttől teltházzal működtünk. A leghidegebb időszakban a kihasználtság 100% fölé emelkedett, mert ilyenkor a közös helyiségben földre fektetett matracokon további tíz embernek adtunk szállást. Meg kell mondanunk, hogy előzetes félelmeink nem teljesültek: nagyon ritkán fordult elő, hogy a beengedhető létszámnál többen jöttek, ők is általában későn, jóval fél hat után. Ez a sajátos önszabályozás olyannyira működött, hogy amikor 90 fő beengedése mellett döntöttünk, a megjelenők száma már másnaptól 90 körül stabilizálódott. Nagyobb csoportot csak azon a napon kellett elküldenünk, amikor visszaálltunk a nyolcvanas létszámra, másnap már nem is jöttek többen. Ahogy melegedett az idő, úgy csökkent az igénybevevők száma. Vonzóbbnak bizonyultak a nagyobb szabadságot biztosító közterületek, nem kellett a nap eltöltését az Isola nyitására igazítani. Mindenki tudta emellett, hogy mikorra tervezzük a zárást, a régi isolások a szociális munkások segítségével igyekeztek megoldást találni. A zárás árvízveszély miatt váratlanul mégis néhány nappal előre került. Az ekkor hiába odaérkezőket csalódás érte. Volt közöttük, aki néhány nappal későbbre szerzett magának szállást, mások nyári csövezésüket kezdték meg így korábban. [...]

Áttekintve az Isolán megfordultak körét, azt láttuk, hogy nem a legelesettebbek, de nem is a menhelyről alkalmazkodási nehézségeik miatt kiszorultak jöttek el hozzánk, hanem egy fiatalabb, kevésbé régen hajléktalan réteg, akiket röviden az utca elitjének nevezhetnénk. Ez a csoport még munkaképes, de legalábbis aktív és mozgékony, nem teljesen veszítette el kapcsolatait a polgári világgal, ezért kevésbé fordul a szociális intézményekhez. Bízunk abban, hogy életükben az Isola valódi „első lépcső” lesz: kevésbé súlyosan nehezedvén rájuk az elemi létfeltételek (alvás, elengedhetetlen kalóriamennyiség, minimális tisztálkodás) megteremtésének gondja, erejüket összeszedve képessé válhatnak helyzetük további javítására.

A tanulmány teljes szövege a Léthatáron Alapítvány Terem a nyomor füzetek c. sorozatában jelent meg, 1995-ben.